

Εισαγωγή

Η Βασιλεία και οι υποστηρικτές της μετά την Μικρασιατική Καταστροφή

1. Η κατακόρυφη πτώση της δημοτικότητας της Βασιλείας ως πολιτειακού θεσμού μετά την Μικρασιατική Καταστροφή

Καθώς η στρατιωτική εξόρμηση της δεκαετίας 1912-1922 είχε λήξει και τα προαιώνια όνειρα για την απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης και την εθνική ολοκλήρωση της *Μεγάλης Ιδέας* ξεθώριαζαν, ο Θρόνος έχασε ένα μεγάλο μέρος από τη μεταφυσική γοητεία που ασκούσε στον απλό λαό και στον Στρατό. Μεγάλη μερίδα των αξιωματικών είχε παλαιά αντιδικία με τον Θρόνο και την πρακτική του να ευνοεί συγκεκριμένους αξιωματικούς στους προβιβασμούς και στις αναθέσεις διοικήσεων των μονάδων, αντιδικία που είχε εκφραστεί με την *Επανάσταση του 1909*. Επίσης, ανώτατοι βενιζελικοί αξιωματικοί με μεγάλη επιρροή στο στράτευμα, θεωρούσαν τον Θρόνο υπεύθυνο για τη Μικρασιατική Καταστροφή λόγω της εναντίωσής του στην πολιτική του Βενιζέλου. Ήδη από την εποχή της *Επανάστασης 1922*, πολλοί εξ αυτών (όπως οι Πάγκαλος, Οθωναίος και Κονδύλης) είχαν εκδηλωθεί υπέρ της κατάργησης της Βασιλείας στην Ελλάδα, εξέλιξη που δεν πραγματοποιήθηκε αμέσως λόγω των πολλών βασιλοφρόνων αξιωματικών στον Στρατό που θα αντιδρούσαν δυναμικά σε περίπτωση πραξικοπηματικής κατάργησής της.

Το ρεύμα υπέρ της της Αβασίλευτης Δημοκρατίας ενισχύθηκε από την ίδρυση της *Δημοκρατικής Ένωσης* το 1923 υπό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, και έτσι οι αδιάλλακτοι οπαδοί της πολιτειακής αλλαγής απέκτησαν και κομματική εκπροσώπηση. Αλλά και εντός των Φιλελευθέρων υπήρχε ένα διακριτό κομμάτι τους υπό τον ανερχόμενο πολιτικό Γεώργιο Ρούσσο που στήριζαν δημοσίως την Αβασίλευτη, αλλά με σαφώς πιο συγκρατημένη φρασεολογία από τους πολιτευτές

της *Δημοκρατικής Ένωσης* και πάντοτε στο πολιτικό πλαίσιο των Φιλελευθέρων σε συνεννόηση με τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

Ούτως η άλλως, όμως, μετά τον Εθνικό Διχασμό και τις εκατέρωθεν ακρότητες, η Βασιλεία είχε πάψει να είναι αποδεκτή από ένα τμήμα του ελληνικού λαού και από ανώτατος πολιτειακός θεσμός με ενωτικό χαρακτήρα, όπως είχε διαμορφωθεί στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-13, πλέον είχε μεταβληθεί σε σύμβολο των αντιβενιζελικών και της ευρύτερης συντηρητικής παράταξης. Ως θεσμός δεν έχασε ποτέ τις ευρύτερες συμπάθειές του σε μεγάλη μερίδα του απλού κόσμου, ιδιαίτερα στους αγροτικούς πληθυσμούς της υπαίθρου της Παλαιάς Ελλάδας, όμως είχε εναντίον του μια κρίσιμη μάζα πολιτών που είχε αυξηθεί λόγω και της έλευσης των προσφύγων και η οποία στα επόμενα χρόνια τουλάχιστον έως το 1932, θα παρέμενε πλειοψηφική στην ελληνική κοινωνία.

2. Ο Βασιλιάς Γεώργιος Β΄

Ο Γεώργιος Β΄ κλήθηκε εντελώς αιφνιδιαστικά να στεφτεί Βασιλιάς της Ελλάδας στις 14 Σεπτεμβρίου 1922 σε ηλικία 32 ετών, σε μια λιτή και σύντομη τελετή με ελάχιστα πρόσωπα παρόντα, που θύμιζε μάλλον μνημόσυνο παρά χαρμόσυνο γεγονός.¹ Ο νέος Βασιλιάς έλαβε το *ακάνθινο* στέμμα της Ελλάδας, ενώ είχε συντελεστεί η Μικρασιατική Καταστροφή, είχε επικρατήσει ένα σαφούς βενιζελικής απόκλισης στρατιωτικό κίνημα υπό τους Νικόλαο Πλαστήρα και Στυλιανό Γονατά που είχε καταργήσει την Κυβέρνηση Τριανταφυλλάκου και είχε εξαναγκάσει τον πατέρα του σε παραίτηση από τον Θρόνο. Ακόμη χειρότερα για τον Γεώργιο, οι κινηματίες την επομένη της στέψης του, εξόρισαν τους γονείς του στην Ιταλία και επέβαλλαν πραξικοπηματικά μια νέα Κυβέρνηση βενιζελικής σύνθεσης υπό τον Σωτήριο Κροκιδά που ελεγχόταν από τους ίδιους.

Ο Γεώργιος Β΄ δεν διέθετε τον δυναμισμό του πατέρα του ώστε να προσπαθήσει να αντιδράσει ή να ελέγξει την κατάσταση στον Στρατό. Σύμφωνα με τον εχθρό του Θρόνου Henry Morgenthau που τον συνάντησε δύο φορές, ο Γεώργιος δεν ήταν φτιαγμένος από *βασιλική πάστα*,

¹ Το πρακτικό της ορκωμοσίας συνέταξε ο Νικόλαος Στράτος και δημοσιεύτηκε αυτούσιο στο ΦΕΚ 188 (5^{ης} Οκτωβρίου 1922).

ούτε είχε την απαιτούμενη εμπειρία για να ανταπεξέλθει στα καθήκοντά του.² Ο συγκρατημένος χαρακτήρας του Γεώργιου και η εκ φύσεως επιφυλακτικότητά του, δεν του επέτρεψαν να συσπειρώσει γύρω από τον Θρόνο όπως ο πατέρας του, τους υποστηρικτές του θεσμού που δεν ήταν λίγοι, καθώς η πολιτειακή διαμάχη δεν είχε τόσο ιδεολογικό υπόβαθρο αλλά κυρίως αφορούσε την διεκδίκηση της εξουσίας, υποδαυλιζόμενη από τα μίση του Διχασμού και των πολιτικών αντεκδικήσεων της προηγούμενης πενταετίας. Ουσιαστικά μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή το Στέμμα είχε απομονωθεί από κάθε σοβαρό έρεισμα μεταξύ των βενιζελικών και είχε εξελιχθεί σε ένα πολιτικό προπύργιο των βασιλοφρόνων το οποίο υπερασπιζόνταν με πάθος, καθώς η Αβασίλευτη Δημοκρατία όπως παρουσιαζόταν, δεν θα ήταν τίποτε άλλο παρά η άλωση του ανώτατου πολιτειακού αξιώματος από τους βενιζελικούς.

Ο Γεώργιος ήταν εντελώς παραμερισμένος από την *Επαναστατική Κυβέρνηση*, ενώ ήταν πασιφανής η εχθρότητα των βενιζελικών αξιωματικών εναντίον του ίδιου και του θεσμού που εκπροσωπούσε. Αμέσως μετά την πραξικοπηματική ανάληψη της εξουσίας της, η Κυβέρνηση αντικατέστησε σχεδόν όλο το προσωπικό του παλατιού, τοποθέτησε ως υπασπιστές του Γεώργιου αξιωματικούς εχθρικούς προς την Βασιλεία και τον ίδιο,³ ενώ είχε προτείνει επισήμως την άμεση εκθρόνισή του νέου Βασιλιά στις πρώτες επίσημες επαφές της με τον Άγγλο πρέσβη, εισπράττοντας μια κοφτή άρνηση.⁴ Σύμφωνα με τον Morgenthau, ο Γεώργιος φέρεται ότι αντιμετώπιζε με απέχθεια τους πρόσφυγες επειδή μισούσαν την Βασιλεία και φερόταν ως εντελώς προσανατολισμένος προς τον αντιβενιζελισμό.⁵ Πάντως, σύμφωνα με τον Γεώργιο, τόσο αυτός όσο και η Βασίλισσα ήθελαν να δείξουν στοργή και ενδιαφέρον για αυτούς αλλά κάθε σχετική τους πρωτοβουλία εμποδιζόταν από τους βενιζελικούς στρατιωτικούς.⁶ Ο Γεώργιος προ-

² Henry Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Ελλάδα – το έπος της εγκατάστασης*, Τροχαλία, Αθήνα 1994, σσ. 195-196.

³ Διονύσιος Καλογερόπουλος, *Γεώργιος Β΄ (ο άνθρωπος, ο Έλληνας, ο Βασιλεύς)*, Κορνάρος, Αθήνα 1949, σελ. 117.

⁴ F.O., 371/9896, *ετήσια έκθεση της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα*, Bentinck προς McDonald, Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 1923.

⁵ Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Ελλάδα*, σ. 201.

⁶ F.O. 371/8826, τηλεγράφημα Bentinck προς Curzon 30^{ης} Νοεμβρίου 1923.

σπαθούσε να μην ταυτιστεί με το κόμμα των υποστηρικτών του όπως είχε κάνει ο πατέρας του, αλλά να στηριχτεί σε ευρύτερα λαϊκά ερείσματα, ενώ τον ευνοούσε και η φθορά της *Επανάστασης του 1922* λόγω των πολλών δυσμενών εξελίξεων στην εσωτερική διακυβέρνηση της Χώρας. Από την άλλη, αντιλαμβανόταν ότι μετά την *εκτέλεση των Έξι*, ο Διχασμός είχε ενισχυθεί εκ νέου, καθώς οι έξι είχαν μεταβληθεί σε μάρτυρες και σύμβολα του αντιβενιζελισμού.⁷

*Ο Βασιλιάς Γεώργιος Β΄ με την Βασίλισσα Ελισσάβετ
σε περιοδεία τους στην Πελοπόννησο*

Ο πλέον πολύτιμος και ισχυρός υποστηρικτής του Θρόνου στην Ελλάδα ήταν η Αγγλία, που εκείνη την εποχή ήταν ο ισχυρότερος διεθνής παράγοντας στον κόσμο και η συμμαχία της αποτελούσε την βασικότερη επιδίωξη της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής σε όλο τον Μεσοπόλεμο. Η Αγγλία μέσω των εκπροσώπων της επεδίωκε την διατήρηση της Βασιλείας στην Ελλάδα κυρίως για λόγους γενικότερων ισορροπιών

⁷ Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Ο Εθνικός Διχασμός και η κορύφωσή του – Η δίκη των Έξι, εξιλασμός ή δικαστικός φόνος*, Πατάκη, Αθήνα 2022, σελ.154-174.

ώστε να μην πληγεί το κύρος του θεσμού πανευρωπαϊκά. Οι επεμβάσεις της στο ζήτημα ήταν κυρίως παρασκηνιακές και όχι ιδιαίτερα αποφασιστικές, αλλά είναι βέβαιο ότι οι προθέσεις της διαμόρφωσαν εν πολλοίς την σταθερή στάση του Βενιζέλου υπέρ της διατήρησης του θεσμού στην Ελλάδα. Ο ίδιος άλλωστε για να τιθασεύσει τους πιο ορμητικούς οπαδούς της Αβασίλευτης στην Αθήνα επέσειε τους κινδύνους από τις διεθνείς επιπλοκές που θα είχε μια πολιτειακή αλλαγή.

Μετά την εκτέλεση των Έξι, ο Γεώργιος έκανε υπομονή ελπίζοντας στη σταδιακή ομαλοποίηση της πολιτικής ζωής και τη στερέωση του Θρόνου του. Οι εναλλακτικές του Γεώργιου παρέμεναν πολύ περιορισμένες, καθώς μάλιστα και ο ίδιος δεν είχε ακόμη προλάβει να αποκτήσει το γόητρο που απολάμβανε ο πατέρας του στις τάξεις των αντιβενιζελικών. Σταδιακά όμως η κατάσταση βελτιωνόταν για τον Γεώργιο, καθώς εκδηλώθηκε μια σοβαρή πολιτική έριδα μεταξύ συντηρητικών βενιζελικών και οπαδών της Αβασίλευτης για την διεκδίκηση της εξουσίας που τον ευνοούσε, ενώ ο Βενιζέλος από το εξωτερικό εκφράστηκε δημοσίως υπέρ της διατήρησης του θεσμού. Στους πρώτους μήνες του 1923, το Στέμμα διοργάνωσε μια σειρά από περιοδείες του βασιλικού ζεύγους στα παραδοσιακά προπύργια των αντιβενιζελικών στην Παλαιά Ελλάδα (Πάτρα, Ολυμπία, Κόρινθος και Σπάρτη). Στην περιοδεία η μετάβαση του Βασιλιά γινόταν σιδηροδρομικώς και του γινόταν αποθεωτική υποδοχή, εξαναγκάζοντας την *Επαναστατική Κυβέρνηση* να τις απαγορεύσει.⁸

3. Ο αντιβενιζελισμός μετά την Μικρασιατική Καταστροφή και η υποστήριξη του στη Βασιλεία

Παρά την ισχυροποίηση των οπαδών της Αβασίλευτης Δημοκρατίας μετά την Μικρασιατική Καταστροφή χάρη στην υποστήριξη του Στρατού και τη μαζική προσχώρηση των προσφύγων στις τάξεις τους, οι αντιβενιζελικοί (ή σωστότερα οι «*Συνταγματικοί*» σύμφωνα με την πολιτική ορολογία της εποχής) παρέμεναν ένας υπολογίσιμος αντίπαλος. Ο αντιβενιζελισμός ήταν ένα ισχυρό λαϊκό ρεύμα που διέθετε εκ-

⁸ Παναγιώτης Πιπινέλης, *Βασιλιάς Γεώργιος Β΄* (1890-1947), Ariston, Αθήνα 2017, σ. 78.

προσώπους σε όλες τις κοινωνικές και οικονομικές τάξεις, καθώς υποστηριζόταν πέρα από τα αγροτικά στρώματα, και από εργάτες, μικροαστούς, ελεύθερους επαγγελματίες, μικροβιοτέχνες και αστούς βιομήχανους. Η βασικότερη ιδεολογική συνιστώσα της αντιβενιζελικής πολιτικής ιδεολογίας υπήρξε αναμφίβολα η υπεράσπιση του θεσμού της Βασιλείας, καθώς η γενεσιουργός αιτία δημιουργίας του αντιβενιζελισμού ήταν η υποστήριξη του Βασιλιά στην σύγκρουσή του με τον Βενιζέλο. Άρα η υπεράσπιση αρχικά και η ανασύλωση του βασιλικού θεσμού μετέπειτα, αποτελούσε για τον αντιβενιζελισμό όχι μόνο αυτόνομο καθήκον, αλλά πυρήνα της κοινωνικής και ιδεολογικής του ταυτότητας. Η υπεράσπιση του βασιλικού θεσμού προβαλλόταν από τους αντιβενιζελικούς κυρίως ως ζήτημα νομιμότητας και λιγότερο ως ζήτημα βέλτιστης λειτουργίας του ανώτατου πολιτειακού θεσμού της χώρας,⁹ ενώ στις διακηρύξεις τους οι *Συνταγματικοί* ανάλωναν πολύ μικρό χώρο για να υπερασπιστούν τη βασιλική ιδέα ως καλύτερο πολιτεύμα για την Ελλάδα και επικεντρώνονταν κυρίως στο ζήτημα της νομιμότητας.¹⁰ Οι αντιβενιζελικοί αυτοπροσδιορίζονταν ως νομιμόφρονες και υπερασπιστές του Συντάγματος (*Συνταγματικοί*), ενώ χαρακτήριζαν τους βενιζελικούς ως *πολιτειακούς σφετεριστές*. Παράλληλα υποστήριζαν ότι η ύπαρξη ενός ακομμάτιστου Βασιλέα που δεν θα εκλεγόταν από τα κόμματα θα εξασφάλιζε την αντικειμενικότερη λειτουργία των θεσμών.

Επίσης η συντριπτική πλειοψηφία των αντιβενιζελικών δεν υποστήριζε την *ελέω Θεού Μοναρχία* όπως τους κατηγορούσαν οι πολιτικοί τους αντίπαλοι, αλλά την βασιλευόμενη κοινοβουλευτική δημοκρατία και για τον λόγο αυτό θεωρούσαν ότι ο χαρακτηρισμός «*μοναρχικοί*» που τους αποδιδόταν αποτελούσε βενιζελική προπαγάνδα που διαστρέβλωνε την αντιβενιζελική πολιτειακή ιδεολογία. Έγραφε ο δημοσιογράφος και βουλευτής του Λαϊκού Κόμματος (ΛΚ) Νικόλαος Κρανωτάκης: «*Η ύπαρξις Βασιλέως κληρονομικού δεν εμποδίζει την*

⁹ *Καθημερινή*, 9.3.1924, άρθρο: «*Ο,τι λέγομεν*», όπου: «*Το Αντιβενιζελικό κόμμα συνέβη να είναι βασιλικόν. Συνέβη, διότι πρώτος παθών και πρώτος εξόριστος και πρώτος αδικηθείς και πρώτος υβρισθείς υπήρξε ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος*».

¹⁰ Ίδρυμα Κωνσταντίνου Καραμανλή, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, Φάκελος 1 – υποφάκελος 11, άρθρο *επί των πολιτικών εξελίξεων* (5.4.1924).

ευημερίαν του λαού, και την πρόοδον του τόπου, ούτε την εξασφαλίζει η ύπαρξις αιρετού Προέδρου».¹¹ Ένας μεγάλο τμήμα των αντιβενιζελικών αντιμετώπιζαν την Βασιλεία ιδεαλιστικά και ρομαντικά, ως ένα Θεσμό που εκπροσωπούσε την διαχρονική συνέχεια του Ελληνικού Έθνους από το 1821, αλλά και με σαφή απόηχο από την Βυζαντινή Αυτοκρατορία, βάζοντας σε δεύτερη μοίρα την πολιτειακή του λειτουργικότητα στα πλαίσια ενός σύγχρονου δυτικού κράτους.¹² Επίσης οι αντιβενιζελικοί προτιμούσαν τη Βασιλεία για λόγους συμβολικούς και «ως προσαρμοζομένη καλείτερον προς τας παραδόσεις και τον χαρακτήρα του Ελληνικού λαού».¹³ Επίσης θεωρούσαν ότι η Βασιλεία ήταν ένα προπύργιο των παραδόσεων, ανάχωμα στην ιδεολογική επέλαση του κομμουνισμού την οποία εμμέσως ευνοούσε ο βενιζελισμός και η Αβασίλευτη Δημοκρατία.¹⁴ Την αντίθεση των αντιβενιζελικών στην πολιτειακή αλλαγή παρόξυνε η ένταση της προσπάθειας των ακραιφνών δημοκρατικών και των προσφύγων υπέρ της Αβασίλευτης Δημοκρατίας. Σχεδόν ενστικτωδώς, οι αντιβενιζελικοί συσπειρώνονταν γύρω από την Βασιλεία βλέποντας τους Παπαναστασίου, Κονδύλη και Πάγκαλο να βυσοδομούν εναντίον της.

Είναι λοιπόν σαφές ότι η κάθετη αντίθεση των αντιβενιζελικών στην κατάργηση της βασιλείας είχε κυρίως πολιτικά χαρακτηριστικά και όχι πολιτειακά και η επιλογή μεταξύ κληρονομικού ή αιρετού ανώτατου άρχοντα, ερχόταν σε δεύτερη μοίρα. Οι αντιβενιζελικοί αντιλαμβάνονταν ότι ο εκάστοτε αιρετός Ανώτατος Άρχων θα ευνοούσε μοιραία τους βενιζελικούς ως δημιουργούς και υποστηρικτές του νέου πολιτεύματος και εκτός απροόπτου θα προερχόταν από τις τάξεις τους. Πρακτικά η πολιτειακή αλλαγή για τους αντιβενιζελικούς σή-

¹¹ Φως, 23.1.1928, άρθρο Ν. Κρανιωτάκη «Συνταγματική Βασιλεία, αντισυνταγματική Δημοκρατία».

¹² Πάυλος Καρολίδης, *Η ελληνική Βασιλεία ως Εθνική Ιδέα, (πανηγυρικός λόγος εκφωνηθείς στην Εταιρία Φίλων του Λαού στις 21 Μαΐου 1916)*, Τυπογραφείο Π. Λεώνη, Αθήνα 1916, σσ. 36-37.

¹³ Άρθρο του Χρήστου Χρηστοβασίλη στην τοπική εφημερίδα *Ελευθερία* στις παραμονές του Δημοψηφίσματος του 1924, βλ. Δροσιά Κατσίδα, *Ο βίος και το έργο του Χρήστου Χρηστοβασίλη (διδασκτορική διατριβή πανεπιστημίου Ιωαννίνων)*, Ιωάννινα 2004, σ. 198.

¹⁴ Φως, 25.1.1928, άρθρο Ν. Κρανιωτάκη «Ο Βρυκόλαξ».

μαινε ότι ο (κληρονομικός) αντιβενιζελικός Ανώτατος Άρχων θα αντικαθίστατο από έναν αιρετό βενιζελικό. Σύμφωνα με τον αντιβενιζελισμό η αλλαγή πολιτεύματος που σχεδίαζαν οι βενιζελικοί δεν είχε πολιτειακή σκοπιμότητα, αλλά ήταν άλλη μια ψηφίδα κομματικής άλωσης της διοικητικής μηχανής του Κράτους στο υψηλότερο επίπεδο. Όπως έλεγε χαρακτηριστικά ο Ιωάννης Μεταξάς «Όπως τίθεται το ζήτημα εν Ελλάδι, δεν είναι ζήτημα θεσμού η καθεστώςτος, αλλά ζήτημα προσώπων δια τα οποία θέλουν να εύρουν θεσμούς δυναμένους να εξασφαλίσουν εις αυτά την κάρπωσιν μιας εξουσίας...».¹⁵

Ακόμη περισσότερο, ο αντιβενιζελισμός του Μεσοπολέμου είχε δηλητηριαστεί από την απελπισία της ήττας και την οριστική ματαίωση του προαιώνιου εθνικού ονείρου της Μεγάλης Ιδέας. Το ιδεολόγημα της «*μικράς και εντίμου Ελλάδος*», που πάντως δεν έγινε ποτέ επισήμως αποδεκτό ούτε ποτέ μνημονεύτηκε από τους ηγέτες των αντιβενιζελικών διαχρονικά παρά μόνο από τους πολιτικούς τους αντιπάλους, είχε εκπορευτεί κατά κύριο λόγο από την μικροπολιτική αντίθεση στους βενιζελικούς. Το ιδεολόγημα αυτό σε καμία περίπτωση δεν άμβλυνε τον αντιβενιζελικό μεγαλοϊδεατισμό που είχε άλλωστε επικεφαλής έναν Βασιλιά με ένα ιδιαίτερα συμβολικό όνομα. Μετά την θριαμβευτική επιστροφή του Βασιλιά Κωνσταντίνου, λατρευτικού συμβόλου τους, οι αντιβενιζελικοί της Παλαιάς Ελλάδας είχαν κινητοποιηθεί μαζικά ανταποκρινόμενοι με ενθουσιασμό στην επιστράτευση της Άνοιξης του 1921 για μια τελική εφόρμηση για την ολοκλήρωση της *Μεγάλης Ιδέας*,¹⁶ ενώ αντίθετα οι επαρχίες όπου πλειοψηφούσαν οι βενιζελικοί όπως η Κρήτη, αρνήθηκαν μαζικά την στράτευση εγκαταλείποντας το όραμα της Ελλάδας των *δύο Ηπείρων και των 5 Θαλασσών*, καθώς αυτό θα σήμαινε την τελική επικράτηση των θανάσιμων πολιτικών τους αντιπάλων.

¹⁵ ΣΚΡΙΠ, 5.12.1923.

¹⁶ Η επιστράτευση του Μαρτίου 1921 απέδωσε 53.000 οπλίτες έναντι 45.000 που ανέμεναν οι στρατολογικές Αρχές, βλ. Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις Ιουνίου – Ιουλίου 1921*, ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήνα 1964, σ. 11.

Υποδοχή του Βασιλιά Γεώργιου Β' στον σιδηροδρομικό σταθμό Πατρών κατά την περιοδεία του το 1923

Η τελική αποτυχία του μικρασιατικού εγχειρήματος, ασχέτως αν πολλοί αντιβενιζελικοί δημοσιογράφοι και πολιτευτές τη χρέωναν στον Βενιζέλο και στο αδύνατο της εκστρατείας, πραγματοποιήθηκε επί αντιβενιζελικής διακυβέρνησης και μοιραία βάραινε στη συνείδηση όλων. Ο θάνατος του εξόριστου Βασιλιά Κωνσταντίνου σε ένα πανδοχείο στο Παλέρμο στις 28 Δεκεμβρίου 1922 ξεθώριασε την λαμπρή μνήμη των Βαλκανικών Πολέμων και όλο το βυζαντινό κλέος με τις χρυσές μεταφυσικές υποσχέσεις που είχαν επενδυθεί στο μαγικό όνομά του.¹⁷ Επίσης δημιούργησε και ένα ιδεολογικό κενό στις τάξεις των αντιβενιζελικών, όπως και όλων των Ελλήνων, καθώς το προαιώνιο όνειρο της εθνικής ολοκλήρωσης έπαψε να καθορίζει τους όρους της πολιτικής τους ζωής.

«Η Εθνική Καταστροφή κι ο ξεριζωμός του είχαν καταλύσει μέσα του μονομιάς, όλον εκείνο τον κόσμο των παραδόσεων, των θρύλων και των πεποισθησέων, που γεμίζανε ως τότε τη ζωή του και την τρέφανε με ιδανικά»,

¹⁷ Γράφει ο αντιβενιζελικός Χρήστος Χρηστοβασίλης στο ποίημά του «Οι δύο Κωνσταντίνοι»: *Η Πόλη κι' η Αγιά Σοφιά με πόθο τον προσμένουν / Να πληρωθή η πανίερη εκείνη προφητεία: / «Ο Κωνσταντίνος Βασιλείας την Πόλην έχει χτίσει / Ο Κωνσταντίνος Βασιλείας την Πόλην έχει χάσει, / Ο Κωνσταντίνος Βασιλείας την πόλην θε να πάρει»,* βλ. Κατσίδα, ό.π., σ. 189.

έγραφε ο Γιώργος Θεοτοκάς.¹⁸ Το ζοφερό τοπίο για τους αντιβενιζελικούς συμπληρωνόταν με την ολική επαναφορά του βενιζελισμού στην εξουσία, τη δραματική εκτέλεση των Έξι αντιβενιζελικών προσωπικοτήτων, τη βενιζελική στρατοκρατία που τους καταπίεζε,¹⁹ την πιθανή έξωση του Θρόνου από την Ελλάδα, και την οικονομική προτεραιότητα των προσφύγων, γεμίζοντας τους αντιβενιζελικούς με λύπη και απαισιοδοξία για το μέλλον τους και προκαλώντας σοβαρή ιδεολογική κρίση στις τάξεις τους.

Παρά την σαφή υποχώρηση των δυνάμεών του μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, η πολιτική επιρροή του αντιβενιζελισμού διατηρήθηκε ακέραιη και σταθερή εντός της ελληνικής κοινωνίας σε όλο τον Μεσοπόλεμο. Αυτό συνέβη λόγω των έκτακτων πολιτικών συνθηκών, της έλευσης των προσφύγων, της βενιζελικής επιρροής του Στρατού και του γενικότερου ελέγχου που ασκούσε ο βενιζελισμός στις δομές του κράτους. Κατά την εξιστορούμενη περίοδο ο αντιβενιζελισμός (μετριοπαθής και ακραίος) αντιπροσώπευε περίπου το 30–40% της ελληνικής κοινωνίας, υπερέιχε αριθμητικά στις περιοχές της Παλαιάς Ελλάδας και η πολιτική του κατίσχυση δεν ήταν εύκολο έργο, κάτι που φαίνεται ότι είχε αντιληφθεί καλύτερα από όλους τους αξιωματούχους των *Φιλελευθέρων*, ο ίδιος ο Βενιζέλος.

4. Η εκτέλεση των Έξι (15 Νοεμβρίου 1922)

Οι αρνητικές εξελίξεις με την υπογραφή της ανακωχής των Μουδανιών και την συνεπακόλουθη απώλεια της Ανατολικής Θράκης αύξησαν την πίεση στην *Επαναστατική Επιτροπή* τόσο από τον στρατό όσο και από τους πρόσφυγες. Έτσι, παρά τις αρχικές περί του αντιθέτου δημόσιες διαβεβαιώσεις της τόσο με σχετική ανακοίνωση στο εσωτερικό όσο και προς τον Άγγλο πρέσβη, η *Επαναστατική Επιτροπή* παρέπεμψε σε δίκη επί εσχάτη προδοσία που ξεκίνησε στις 31 Οκτωβρίου 1922 οκτώ από τους κορυφαίους ηγέτες των αντιβενιζελικών. Στην περίφημη δίκη των Έξι κατηγορούμενοι ήταν ο Δημήτριος Γούναρης,

¹⁸ Γιώργος Θεοτοκάς, *Αργώ (τόμος Α')*, *Βιβλιοπωλείον της Εστίας*, Αθήνα 2015, σ. 178.

¹⁹ Γράφει ο Κώστας Καρυωτάκης στο ποίημα του «*Εις Ανδρέαν Κάλβον*»:

Τις δάφνες του Σαγγαρίου / η Ελευθερία φορέσασα, / γοργά από μίαν χείρα / σ' άλλην περνά και σύρεται, / δούλη στρατώνος, βλ. Κωνσταντίνος Καρυωτάκης, *Ποιήματα και Πεζά (επιμέλεια Δημήτρης Δημηρούλης)*, Gutenberg, Αθήνα 2017, σ. 310.

ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, ο Νικόλαος Θεοτόκης, ο Γεώργιος Μπαλατζής, ο Νικόλαος Στράτος, ο τελευταίος αρχιστράτηγος της Στρατιάς Μικράς Ασίας Γεώργιος Χαντζανέστης, ο Μιχαήλ Γούδας και ο Ξενοφών Στρατηγός. Καταδικάστηκαν σε θάνατο στις 15 Νοεμβρίου 1922 και εκτελέστηκαν αυθημερόν, οι έξι πρώτοι.

Η δίκη των Έξι υπήρξε ένας *ενδικοφανής φόνος*, καθώς η όλη διαδικασία εξελίχθηκε σε παρωδία δίκης, καθώς το κατηγορητήριο της εσκεμμένης προδοσίας δεν αποδείχθηκε από την αλλόκοτη και παράνομη διαδικασία που ακολουθήθηκε και η οποία ολοκληρώθηκε σε μόλις 15 συνεδριάσεις.²⁰ Ο ίδιος ο Γονατάς από το βήμα της Δ' Εθνοσυνέλευσης το 1925 περιέγραψε με λεπτομέρεια το σκεπτικό πίσω από την συγκρότηση του έκτακτου Στρατοδικείου, που δεν είχε καμία νομική εγκυρότητα, αλλά στηρίχθηκε αποκλειστικά στις εκδικητικές προθέσεις της *Επανάστασης*.²¹ Άλλωστε και ο ίδιος ο Πάγκαλος που πρωταγωνίστησε στις εκτελέσεις, με επιστολή του στον Βενιζέλο στις 17/30 Οκτωβρίου 1922 περιέγραφε το στημένο της όλης διαδικασίας προαναγγέλλοντας τη βέβαιη καταδίκη των κατηγορουμένων σε θάνατο.²² Όλες οι ενστάσεις των συνηγόρων υπεράσπισης για την νομιμότητα της διαδικασίας απορρίφθηκαν αυθαίρετα χωρίς δικονομικό σκεπτικό, ενώ και η έδρα ήταν καταφανώς προκατειλημμένη απέναντι στους δικαζόμενους²³ και ο πρόεδρος της Αλέξανδρος Οθωναίος, δηλωμένος οπαδός της εκτέλεσης αυτών που δικάζε, εμφανώς ακατάρτιτος για την διενέργεια μιας τόσο περίπλοκης νομικά δίκης.²⁴

²⁰ Αναλυτικά για το ζήτημα σε: Διαμαντόπουλος, *Ο Εθνικός διχασμός και η κορύφωσή του. Η Δίκη των «Έξι»*, σελ. 97-153.

²¹ Χαρίκλεια Δημακοπούλου, «Το έκτακτο στρατοδικείο προς εκδίκασιν των “κατά των υπαιτιών της εθνικής καταστροφής κατηγοριών”» (1922), στο συλλογικό *Η δίκη των οκτώ και η εκτέλεση των Έξι*, Ίδρυμα Ιστορίας του Ελευθέρου Βενιζέλου, Αθήνα 2010, σ. 112.

²² Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέρου Βενιζέλου, φάκ. 318/39, επιστολή Πάγκαλου προς Βενιζέλο, 17 Οκτωβρίου 1922.

²³ Γεώργιος Χ. Ζορμπάς, *Πολιτικό Οδοιπορικό 1914-1940 (τόμος Γ')*, Λιβάνης, Αθήνα 2022, σελ. 12-26.

²⁴ Διαμαντόπουλος, *Ο Εθνικός Διχασμός και η κορύφωσή του – Η δίκη των Έξι*, σ. 124-126.

Ο Γεώργιος παρακολουθούσε την πρόοδο της δίκης με αγωνία καθώς γίνονταν φανερές οι αρνητικές διαθέσεις της έδρας, αλλά δεν μπορούσε να έρθει σε επαφή με κανέναν αντιβενιζελικό πολιτευτή, επειδή οι επαφές του ελέγχονταν και καθορίζονταν από την *Επαναστατική Επιτροπή*. Ο Γούναρης από τη φυλακή προσπάθησε να του στείλει ένα μήνυμα μέσω του Θεόδωρου Τουρκοβασίλη στο οποίο του ζητούσε αν οι κατηγορούμενοι καταδικάζονταν σε θάνατο να τους απονεμίει χάρη και να επιμείνει μέχρι παραίτησης. Ο Τουρκοβασίλης προσπάθησε να συναντήσει τον Γεώργιο είτε φανερά είτε μυστικά για να του επιδώσει το μήνυμα, αλλά αυτό κατέστη αδύνατο.²⁵ Ο Μεταξάς είχε παραμείνει ο μοναδικός σύμβουλος του Γεώργιου με τακτικό σύνδεσμο για την μυστική επικοινωνία τους τον απόστρατο συνταγματάρχη πυροβολικού Δημήτριο Βούλτσο.²⁶ Άλλωστε ο Μεταξάς συνδεόταν με παλαιά προσωπική φιλία με τον Γεώργιο ήδη από το 1907, όταν και είχε αναλάβει την στρατιωτική του εκπαίδευση.²⁷

Καθώς οι εκτελέσεις έμοιαζαν επικείμενες, ο Γεώργιος στράφηκε προς τις ξένες πρεσβείες ζητώντας την παρασκηνιακή τους παρέμβαση υπέρ των κατηγορουμένων. Επίσης ζήτησε από τον Μεταξά να εκδηλωθεί δημοσίως υπέρ τους και όντως αυτός μετά από πολλούς δισταγμούς έστειλε τελικά επιστολή στην Κυβέρνηση Κροκιά στις 3 Νοεμβρίου 1922 στην οποία αναφερόταν στον έκνομο και άδικο χαρακτήρα της δίκης. Στον επίλογο της επιστολής του ο Μεταξάς ζήτησε οι κατηγορούμενοι να έχουν τουλάχιστον δικαίωμα έφεσης και να μην εκτελεστεί άμεσα η ποινή τους, αλλά να κριθούν από την Εθνοσυνέλευση που θα πρόκυπτε μετά τις εκλογές. Καθώς ούτε και αυτές του οι ενέργειες έφεραν αποτέλεσμα, ο Γεώργιος σκέφτηκε να παραιτηθεί και έδωσε εντολή να ετοιμαστούν οι αποσκευές του για να εγκαταλείψει τη Χώρα,²⁸ αλλά μέσω του Βούλτσου, ο Μεταξάς του υπέδειξε να παραμείνει, κα-

²⁵ Ρεβέκκα Γαλανού - Τουρκοβασίλη, *Θεόδωρος Τουρκοβασίλης (Ιστορική αναφορά)*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2000, σελ. 31.

²⁶ Γεώργιος Μερκούρης, *Μια αναδρομή στο παρελθόν. Ευθύνεται ο Βασιλεύς Γεώργιος για τους τουφεκισμούς;*, Εθνική σημαία, Αθήνα χ.χ., σελ. 6-7.

²⁷ Ιωακείμ Ιωακείμ, *Ιωάννης Μεταξάς (η ανοδική πορεία του από τη στρατιωτική στην πολιτική δράση 1871-1922)*, Παπαδήμα, Αθήνα 2005, σελ. 44.

²⁸ Στυλιανός Γονατάς, *Απομνημονεύματα 1897-1957*, Αθήνα 1958, σελ. 261.

θώς και δεν θα αποσοβούσε τις εκτελέσεις αλλά και θα άφηνε τη Χώρα χωρίς Ανώτατο Αρχοντα σε μια κρίσιμη συγκυρία.²⁹

Ο Διεθνής παράγοντας κινητοποιήθηκε για να ματαιωθούν οι εκτελέσεις, ο Άγγλος πρέσβης προέβη σε διαβήματα αλλά και επίσημη διακοίνωση ζητώντας να ματαιωθούν οι εκτελέσεις με απειλή ότι θα διακόπτονταν οι διπλωματικές σχέσεις των δύο χωρών. Ο Curzon πίεσε τον Βενιζέλο στην Λοζάνη για να ματαιωθούν οι εκτελέσεις, αλλά και ο ίδιος ο Βενιζέλος ήταν υπέρ αυτών απλώς ήθελε να περιοριστούν σε δύο: Στον Γούναρη και στον Χατζηανέστη. Καθώς ο χρόνος στην κλεψύδρα των Έξι τελείωνε, η Αγγλία απέστειλε τον πλωτάρχη Talbot στην Ελλάδα με την αποστολή να σώσει και να φυγαδεύσει τους Έξι. Ο Talbot έφτασε στην Αθήνα στις 15 Νοεμβρίου αφού όμως είχαν γίνει οι εκτελέσεις και το μόνο που κατάφερε ήταν να φυγαδεύσει τον βασιλόπαιδα Ανδρέα που καταδικάστηκε στις 19 Νοεμβρίου σε ισόβια για ανυπακοή κατά την μάχη του Σαγγαρίου.

Η εκτέλεση των Έξι, όπως ήταν επόμενο, συγκλόνισε τον Γεώργιο ενώ το καταθλιπτικό σκηνικό του πρώτου τετράμηνου της βασιλείας του ολοκληρώθηκε με τον θάνατο του Κωνσταντίνου στο Παλέρμο της Σικελίας στις 28 Δεκεμβρίου 1922. Η *Επαναστατική Κυβέρνηση* απέρριψε την πρόθεση του Γεώργιου να κηδευτεί ο Κωνσταντίνος στην Ελλάδα, ενώ με τηλεγράφημά του από την Ελβετία, ο Βενιζέλος πρότεινε ως συμβιβαστική λύση να επιτραπεί η μεταφορά του νεκρού στην Ελλάδα υπό τον όρο η σορός του να μεταφερθεί απευθείας στο Τατόι και να ενταφιαστεί, χωρίς να γίνει επίσημη κηδεία. Αυτή ήταν και η τελική πρόταση της *Επαναστατικής Επιτροπής* προς τον Γεώργιο, την οποία αυτός θεώρησε ταπεινωτική για τον πατέρα του και την απέρριψε, αναβάλλοντας την ρύθμιση του ζητήματος για ύστερο ευνοϊκότερο χρόνο.³⁰

²⁹ Μερκούρης, *Μια αναδρομή στο παρελθόν*, σελ. 18.

³⁰ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων (Τόμος Α')*, Κάκτος, Αθήνα 1997 σελ. 64-65.